

موضوع فرهنگنامه واژگان مشترک و اصطلاح‌شناسی در قبایل ترک

دکتر سیف‌الدین آلتایلی

ایمیل:

altayli_s@yahoo.com

خلاصه

در این مقاله تأکید می‌شود که تهیه‌ی فرهنگ لغت تطبیقی اقوام ترک، که پس از گام نخست متأسفانه ادامه نیافته است، یکی از ضروری‌ترین مسائل جهان ترک به‌شمار می‌رود. به‌عنوان نمونه، زبان برادرانی که تا سده‌ی سیزدهم میلادی در جغرافیای آذربایجان و آناتولی به گویش ترکی اوغوزی سخن می‌گفتند، از این دوره به‌تدریج دچار شاخه‌شاخه‌شدن شد و پس از سده‌ی شانزدهم، زبان در هر دو سرزمین برادری به‌صورت دو گویشِ اوغوزی شرقی و اوغوزی غربی تکامل یافت و این وضعیت تا سده‌ی بیست‌یکم ادامه داشته است. اکنون دوران موسوم به عصر اینترنت، پیامی بسیار ویژه به ملت ترک، به‌ویژه در حوزه‌ی زبان، می‌دهد و بر لزوم اقدام سریع تأکید می‌کند. نمونه‌ی ترکی استانبولی و ترکی آذربایجانی، ضرورت درک کامل برادران ترک از یکدیگر در همه‌ی زمینه‌ها از طریق سخن گفتن به یک زبان ارتباطی واحد و نیز ایجاد وحدت در اصطلاح‌شناسی را به‌روشنی نشان می‌دهد.

وابستگی:

استاد دانشگاه آوراسیا- باکو

ترجمه به فارسی: آی ناز ملک زاده

دیلمقانی

کلمات کلیدی: اقوام ترک، زبان، واژه‌نامه، اصطلاح‌شناسی، فرهنگ‌نگاری تطبیقی.

استناد (آپا): آلتایلی، س. موضوع فرهنگنامه واژگان مشترک و اصطلاح‌شناسی در قبایل ترک. ارومیه: فصلنامه تخصصی "مطالعات تاریخ آذربایجان و ترک" - سال ۰۴، شماره ۱۱، بهار ۱۴۰۵. ۸۶۹۰-۳۰۴۱ شاپا

Dr. Seyfettin ALTAYLI

Email:

altayli_s@yahoo.com

Affiliation:

Bakı Avrasiya Universitesi

The Issue of Common Vocabulary and Terminology Among Turkic Tribes

Abstract

This article emphasizes that the preparation of a comparative dictionary of the Turkic peoples, a topic whose initial steps were regrettably neglected, is one of the most crucial issues for the Turkic world. For example, the languages of the Oghuz-speaking communities in Azerbaijan and Anatolia, which existed until the 13th century, began to gradually diverge from that time onward. After the 16th century, the languages in both brotherly homelands developed into two dialects, Eastern Oghuz and Western Oghuz, and this differentiation has continued until the 21st century. The era known as the Internet age now conveys an urgent message to the Turkic world, particularly in the field of language, urging swift and coordinated action. The example of Anatolian and Azerbaijani Turkish emphasizes the need for brotherly Turkic peoples to fully understand each other in all areas by speaking a single language of communication and to achieve unity in terminology.

Keywords: Turkic peoples, language, dictionary, terminology, comparative lexicography.

CITATION (APA): ALTAYLI, S. The Issue of Common Vocabulary and Terminology Among Turkic Tribes. Urmia. Studies on Azerbaijan and Turk's history" Specialized Journal, year 04, number 11, Spring 2026, ISSN: 3041-8690.

TÜRK BOYLARINDA ORTAQ LÜĞƏT VƏ TERMINOLOGİYA MƏSƏLƏSİ

Doç. Dr. Seyfəttin
ALTAYLI

E-poçt:

altayli_s@yahoo.com

Mənsubiyyət:

Bakı Avrasiya Universiteti

Xülasə

Bu məqalədə ilk addım atıldıqdan sonra davam etdirilməməsi təəssüf doğuran Türk xalqlarının müqayisəli lüğətinin hazırlanması məsələsinin Türk dünyası üçün ən vacib məsələlərdən biri olduğu vurğulanır. Nümunə olaraq XIII əsrə qədər Azərbaycan və Anadolu coğrafiyalarında Oğuzca danışan qardaşların dili bu əsrdən etibarən tədricən şaxələnməyə başlamış və XVI əsrdən sonra hər iki qardaş vətəndə dil Şərq Oğuzcası və Qərb Oğuzcası olaraq iki şivə şəklində inkişaf etmiş və XXI əsrə qədər bu vəziyyət davam etmişdir. Artıq internet dövrü adlanan zaman dilimi Türk millətinə xüsusilə dil sahəsində son dərəcə xüsusi bir mesaj verərək əlini tez tutmasını diktə edir. Anadolu və Azərbaycan türkcələri nümunəsi qardaş Türk xalqlarının hər sahədə bir-birini tam mənasıyla vahid bir ünsiyyət dilində danışaraq anlamasının və terminologiyada birliyi təmin etməsinin zərurətini vurğulayır.

Açar sözlər: Türk xalqları, dil, lüğət, terminologiya, müqayisəli lüğətçilik.

CITATION (APA): ALTAYLI, S. TÜRK BOYLARINDA ORTAQ LÜĞƏT VƏ TERMINOLOGİYA MƏSƏLƏSİ. Urmiya: "Azərbaycan və Türk Tarixi Araşdırmalar" İxtisaslaşdırılmış Jurnal, il 04, nömrə 11, Yaz 2026, ISSN: 3041-8690.

Doç. Dr. Seyfettin
ALTAYLI

E-posta:

altayli_s@yahoo.com

Üyelik:

Bakı Avrasiya Üniversitesi

TÜRK BOYLARINDA ORTAK SÖZLÜK VE TERMİNOLOJİ KONUSU

Özet

Bu makalede atılan ilk adımdan sonra devam ettirilmemesi üzüntüye sebep olan Türk halklarının karşılaştırmalı sözlüğünün hazırlanması konusunun Türk dünyası için en elzem konulardan biri olduğu vurgulanmaktadır. Örnek olarak 13. yüzyıla kadar Azerbaycan ve Anadolu coğrafyalarında Oğuzca konuşan kardeşlerin dili bu çağdan itibaren yavaş yavaş çatallaşmaya başlamış ve 16. yüzyıldan sonra her iki kardeş vatandaki dil Doğu Oğuzca ve Batı Oğuzca olarak iki şive olarak gelişmiş ve 21. yüzyıla kadar bu durum devam etmiştir. Artık internet çağı adlanan zaman dilimi Türk milletine özellikle dil alanında son derece özel bir mesaj vererek elini çabuk tutmasını dikte etmektedir. Anadolu ve Azerbaycan Türkçeleri örneği kardeş Türk halklarının her alanda birbirini tam anlamıyla tek bir iletişim dilini konuşarak anlamasının ve terminolojide birliği sağlamasının gereğini vurgulamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türk halkları, dil, sözlük, terminoloji, karşılaştırmalı sözlükçülük.

CITATION (APA): ALTAYLI, S. TÜRK BOYLARINDA ORTAK SÖZLÜK VE TERMİNOLOJİ KONUSU. Urmiye: Üç Aylık "Azerbaycan ve Türkiye Tarihi Üzerine Araştırmalar" Uzmanlık Dergi, yıl 04, sayı 11, Bahar 2026, ISSN: 3041-8690.

Bakü Türkoloji Kongresinin toplanması o çağ için büyük bir olaydı, ancak emperyalist Rusya anılan kongreye katılan Asya Türklüğünün kaymak tabakasını sudan bahanelerle ortadan kaldırmış ve kardeş Türk halklarındaki kültürel gelişmeye engel olamasa da belirli seviyede geciktirmiştir.

1991 yılında kıymetli bilim insanımız Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun'un başkanlığında hazırlanan "Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü" Türkiye, Azerbaycan, Başkurt, Kazak, Kırgız, Özbek, Tatar, Türkmen, Uygur Türkçeleri ile Rusçayı kapsayan son derece önemli eserdir. Bu önemli eserin Kültür Bakanlığı'nda Yayınlar Dairesi Başkanı olan ve projeyi sahiplenen Alâaddin Korkmaz'ın zamanında yayımlanması büyük sevince sebep olmuştu. Aslında bu proje Prof. Dr. Ahmet Bican Bey'e 1989 yılında sipariş edilmiş ve aynı yılın kasım ayında çalışmalara başlanmış, Sovyetler Birliği'ndeki Türk yurtlarından projede çalışabilecek bilim insanları merhum Prof. Dr. Kâmil Veli Nerimanoğlu'nun yardımları ile tespit edilerek komisyon kurulmuş projenin ilk bölümü bitirilmişti. Başlayan bu çalışmanın gayesi Türk Dünyasında ortak iletişim dilinin tespiti, Latin alfabesine geçiş, karşılaştırmalı sözlükler, gramer ve terimler sözlüklerinin hazırlanması idi, ancak 1991 yılında yayımlanan karşılaştırmalı sözlüğün yalnızca yedi bin kelimeyi içermesi, kullandığı kelime sayısı yüz binin çok çok üzerinde olan Türk boylarının kelime hazinesi karşısında adeta denizde bir damla idi, ancak baharı müjdeleyen kırlangıç gibi büyük bir sevince sebep olmuştu. Aradan geçen otuz dört yıllık zaman dilimi şahsi düşüncemize göre çok iyi değerlendirilememiştir.

Ulaştığımız internet çağı halklarımıza önemli fırsatlar sunmuş olsa da aynı seviyede tehlikeli bir döneme ulaştığımızı da hatırlatmaktadır. Bir milletin kullandığı sözler onun mitolojik geçmişi ve o geçmiş üzerinde yürüdüğü tarihî yolu yansıtmaktadır. Konuya bu açıdan yaklaşıldığı zaman sözlükçülüğün ne kadar önemli olduğu ortaya çıkmaktadır.

TRT Türkiye'nin Sesi Radyosu'nda otuz yıl Azerbaycan Türkçesi Masasını yürüttükten sonra iki haftalık Dağlık Altay seferinden sonra Bakü Avrasya Üniversitesi'nde öğretim üyesi ve üniversitenin Türkoloji Merkezinde Baş İlmî İşçi sıfatıyla olarak yürüttüğüm çalışmalarım ve bu dönemde her iki Azerbaycan'da hem yayımlanan eserler hem de saha taramaları ile tespit ettiğim sözlüklerde yansıtılmayan kelime ve deyimler önümüzde gidilecek ne kadar zor ve o kadar da kutsal bir yolun olduğunu vurgulamıştır.

Bilindiği üzere "sözlük" kelimesi Türk Dil Kurumu'nun yayımladığı Büyük Türkçe Sözlük'te, "Bir dilin bütün veya belirli bir çağda kullandığı sözleri ve deyimleri alfabe sırasına

göre düzenleyerek anlamlarını açıklayan, başka dillerdeki karşılığını veren eser" (TDK, 2009: 1806) biçiminde izah edilmiştir.

Bundan hareketle Bakü Türkoloji Kongresi'nden beri Türk halklarının karşılaştırmalı sözlükler, deyimler ve terminoloji sözlüklerinin hazırlanması konusu Azerbaycan ve Türkiye Türkçesi örneklerinde gösterilmeğe çalışılacaktır.

Bilindiği gibi Türkçe çok büyük bir coğrafi alana yayılmış, Sarı Irmak'ın yayından başlayarak Adriyatik sahilleri, Kuzey Afrika, Kıpçak Bozkırlarına kadar kendi hakimiyetini kurmuştur. Hem coğrafyanın son derece büyük oluşu hem de buralardaki farklı kültürlerle olan ilişkiler, tarihî, siyasi ve coğrafi olaylar Türkçede belirli lehçe ve şivelerin oluşmasına sebep olmuştur. Yalnızca lehçe ve şivelerle birlikte yabancı kelimeler, terimler de kendini göstermiş ve anılan yerlerde çoğunlukla uygulanan baskıcı politikalarla gramer ve fonetik farklılıkları da beraberinde getirmiştir. Ancak bu farklılıklara rağmen doğudaki bir Türk ile batıda yaşayan birinin birbirini anlaması en fazla iki haftalık bir zaman dilimine ihtiyacı gerektirmektedir. Örnek olarak Türkiye'de at sürüsüne "yılık", Azerbaycan'da "ılxı", Kazakistan'da "jılkı", Kırgızistan'da ise "cılıkı" denmesi bu kardeşlerin birbirini anlamamasına sebep oluşturmaz, ancak konu terminolojiye ve yeni icat edilen nesnelerin ismine geldiği zaman onları üreten halkların verdiği adlar aynen alınmakta ve bunlar da dilimizi kirlletmektedir.

Yalnızca Güney Azerbaycan, Kuzey Azerbaycan ve Türkiye'de konuşulan şivelerin ne kadar kirlendiği bu bölgelerle ilgili sözlük çalışması yaparken karşıya çıkmakta ve insanı ürkütmektedir. Güney Azerbaycan Türkçenin en bakir alanlarından biridir, çünkü burada aynen Şor coğrafyası gibi Türkçenin en eski ve nadide örnekleri sözlü kültürde yaşatılmaktadır. Fars baskısının bütün şiddetine rağmen on yıllardan beridir Güney Azerbaycan Türklüğü dilimizi ve kültürümüzü kahramanca korumaktadır, ancak Farsçanın söylem ve fonetik yapısı birçok değerimize de darbe indirmiştir. Aynı biçimde Kerkük'te Arap, Doğu Türkistan'da Çin, Rusya Federasyonu'nda Rus baskısı dilimiz ve kültürümüz için büyük engeller çıkarmış ve millî değerlerimizi hatırı sayılır biçimde kirlletmiştir.

Bunları göz önüne alarak Türkçenin karşılaştırmalı sözlükçülüğü üzerinde titizlikle çalışmak halklarımız ve dilimizin kaderi için son derece sorumluluk üstlenmemiz gereken bir konu olarak karşımızda durmaktadır.

Dil bilindiği gibi ses, şekil, cümle yapısıyla ilgili gramer ve kelime hazinesi olarak iki esas öğeden oluşmaktadır (Eminoğlu, 2010: 3). Sözlükler bir dilin kelime hazinesinin

büyüklüğü konusunda bilgi sunar, onu kullananlara sözlerin sinonimleri, antonimleri ve anlamlarını açıklar.

Bilimsel verilere göre profesyonel anlamda ilk sözlük MÖ 2. yüzyılda yaşayan İskenderiye müzesi yöneticisi Aristophanes tarafından yapılmıştır (Bingöl, 2006: 200).

Türkçede yapılan sözlüklere gelince ilk sözlüğü Karahanlı tahtının varisi olarak yetiştirilen, ancak Tanrı'nın hükmü ile dilimize muhteşem bir eser kazandıran Kâşgarlı Mahmut'tur. Hakan adayı olarak Medrese-i Seciye'de yetiştirilen Kâşgarlı bu eserini nasıl hazırladığını şu sözlerle dile getirmiştir: "*Sözlükten yararlanan kimse aradığı kelimeyi doğru yerde bulsun diye her sözü alfabe sırasına göre dizdim; mensur ve manzum cümleler, ata sözleri, hikmetli sözlerle ve zarif bir dille süsledim*" (Kâşgarlı, 2006: 5). Türk dünyasında hazırlanan bu ilk sözlüğün en önemli özelliği dünya dil tarihinde karşılaştırmalı metodun temelini atmasıdır (Asker, 2008: 11).

19. yüzyıldan sonra Türkçede yapılan sözlükler Kıpçakça, Çağatayca ve Osmanlıca olarak üç bölümde değerlendirilmiştir.

Ebülkasım Mahmut Zamaşeri'nin hazırladığı "Mükeddimetü'l-Edeb" Kıpçak Türkçesi ile hazırlanmış, Arapça, Farsça, Moğolca ve Türkçe olarak düzenlenmiş, Harezm bölgesinin kültürel merkezlerini Moğolların tahrip etmesinden dolayı o dönemdeki dilimizin özelliğini yansıttığından nadir eser vasfına haizdir. Bilindiği gibi Zamaşeri bu eseri "Kanklı-Kıpçak" lehçesinde yazmıştır (Köprülü, 1986: 202-204).

"İbn Mühenna Lugati", 13. yüzyıl sonları ve 14. yüzyıl başlarında yazılmış, Farsça, Türkçe ve Moğolca olarak üç hissedenden ibaret olup Hakaniye Türkçesi ile hazırlanmıştır.

Sözlüğün yazıldığı dönemde Azerbaycan'da hem Oğuz, hem de Kıpçak boyları ve dilleri hakimdi. İbni Mühenna Lugati'nin en önemli özelliği İlhanlılar çağında Türkistan Türkçesi ile birlikte Türkmen ve Azerbaycan Türkçesine de yer vermesidir (Caferoğlu-II, 2015: 117-118).

Alışır Nevai 16. yüzyılda yetişen ve Türk kültürü için büyük değer olup eserleri yüzyıllar boyunca Türk dünyasının her köşesinde zevkle okunmuştur (Barthold, 1984: 217). Çağatay Türkçesi, Alışır Nevai ile büyük kudret kazanmış ve onun eserlerini anlamak gayesi ile birçok sözlük hazırlanmıştır (Ercilasun, 2010: 423). Hazırladığı "Muhâkemetü'l-Lugateyn" eseri ile Türkçenin Farsçadan ve Arapçadan üstün olduğunu anlatması bakımından dilimiz ve kültürümüz yönünden eşsiz eserdir (Caferoğlu, 2015: 168-169).

Nevai'nin 16. yüzyılın başlarında Çağatayca hazırladığı "Abuşka Lugati" Arapça ve Farsçaya has çokça sözü içermektedir (Bingöl, 2006: 202). Bu yüzyılda hazırlanan "Kitab-ı Lugati Vankulu" adlı eser de dilimiz yönünden büyük değerdir.

Farablı Cevheri'nin "Sihah-ı Cevher" adlı Arapça sözlüğü Osmanlı Devleti'ne getirilen matbaada yayımlanan ilk eser olma vasfına maliktir. 18. yüzyıla kadar Türkçe sözleri içeren herhangi bir sözlük yayımlanmamış, ancak anılan çağda Esat Mehmed Efendi "Lehçetü'l Lugat" adlı eserinde Türkçe kelimelerin Farsça anlamlarını izah etmiştir. Tanzimat Devri ve sonraki yıllarda Türkçe'nin sadeleşmesinde büyük rol oynayan Mütercim Asım Efendi Tebrizli Hüseyin bin Halef'in "Burhan-ı Katı" adlı eserini 6, Muhammed Firuzabadi'nin Arapça hazırladığı "Kamusü'l Muhit" adlı eserini ise 8 yılda Türkçeye çevirmiştir. Çevirdiği sözlükte Türkiye Türkçesinde kullanılan (kuşak, dernek, aksırmak vb.) gibi çokça kelime bugün bile Azerbaycan Türkçesinde ve Anadolu'da yaşamaktadır (Türk Ansiklopedisi, 1971: 448). Nadir Şah'ın vakanüvisti Mirza Mehdi Han tarafından hazırlanan "Senglah" da Çağataycanın önemli eserlerinden biridir (Bingöl, 2006: 203).

Ahmet Vefik Paşanın 19. yüzyılda hazırladığı iki ciltlik "Lehçe-i Osmani" o dönemin en önemli eseridir. Ahmet Vefik Paşa diğer Osmanlı aydınlarından farklı olarak Türkçenin bağımsız bir dil olduğunu, Osmanlı toplumunun konuştuğu dilin de Türkçenin bir lehçesi olduğunu ileri sürerek Osmanlı dışında da bu dilin yaşadığını vurgulamıştır (Yavuzarslan, 2004: 191).

Muallim Naci'nin hazırlamaya başlayıp da ölümü ile yarım kalan ve Müstecabizade İsmet tarafından bitirilen "Lugati Naci" de dilimiz için önemlidir. Ancak 19. yüzyılın en meşhur eseri "Lugat bir dilin hazinesi hükmündedir" (Sami, 1987: 3) diyen Şemseddin Sami'nin hazırladığı "Kamus-ı Türki"dir.

Azerbaycan Türkçesinde hazırlanan ilk sözlük olarak da "*Dîvânu Lugâtî't-Türk*"ün adı anılmaktadır. Anadolu ve Azerbaycan Türkçelerinin şive özelliğini kazanmaya başlamasından sonra hazırlanan sözlükler için 13. yüzyılda Fahreddin Nahçıvani'nin "Es Sihâl El Acemiyye", 14. yüzyılda "İbni Mühenna Lugati", 19. yüzyılda Lazari Z. Budakov'un "Sravnitelny Slovar Turetsko-Tatarskih Nareçiy", Radloff'un 1893-1911 yılları arasında hazırladığı "Opıt Slovariya Turetskih Nareçiy", 1920 yıllarında M. Ganizade, Üzeyir Hacıbeyli ve K. Karabeyov'un hazırladığı "Rusca-Azerbaycanca", yine Üzeyir Hacıbeyli tarafından hazırlanan "Rusca-Türkce ve Türkce-Rusca Lüğet", Karabey Karabeyov'un "Kamusu Türki" adlı eserleri bu alandaki kaynak niteliğindeki eserlerdir (Karaman, 2009: 698-699).

Sovet döneminde "Azerbaycan İlimler Akademisi"nde "Sözlük Şubesi"nin çalışmaları ile "Lüğətlər İnstitutu"nun kurulması sözlükçülük alanında önemli adımların atılmasına sebep olmuş ve 1944 yılında "Rusca-Farsca-Azerbaycanca Lüğət" (Qurbanov-I, 2008: 419-420) yayımlanmıştır. Sovyet döneminde Azerbaycan'da "İngilisce-Azerbaycanca", "Fransızca-Azerbaycanca", "Almanca-Azerbaycanca", "Erebce-Azerbaycanca", "Farsca-Azerbaycanca Danışiq Lüğeti", "Dialektoloji Lüğət", "Ereb-Fars Sözleri Lüğeti", Eli Heydar Orucov'un başkanlığında hazırlanan "Azerbaycan Dilinin İzahlı Lüğeti", aynı adla Ağamusa Ahundov'un hazırladığı sözlük ve terminoloji sözlükleri, küçük Türkiye Türkçesi sözlüğü yayımlanmıştır.

16. yüzyıldan 1930 yıllarına kadar Azerbaycan'da dil için "Türkçe, Türk Dili" terimleri kullanılmış, ancak Anadolu'da kullanılan yazı dili için "Osmanlıca" terimi tercih edilmiştir (Ercilasun, 2010: 430).

Türkiye'de 1992 yılında Hayati Develi "Azeri Türkçesi Lügatı" ve benim 8 yılda hazırladığım "Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü" adlı eser 1994 yılında Milli Eğitim Bakanlığı tarafından yayımlanmıştır. Türk dillerinde ilk karşılaştırmalı sözlük 1991-1992 yıllarında yukarıda da kısaca anıldığı gibi Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun Bey'in başkanlığında hazırlanan "Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü"dür. Bu eser, karşılaştırmalı Türk dilleri sözlüklerinin hazırlanması yolunda atılan ilk ve en önemli adımdır, ancak aradan geçen uzun zamana rağmen devam ettirilmemesi üzüntü vericidir. Üzerinde otuz yıl çalışarak hazırladığım "Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü" 2018 yılında Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanmıştır. Eser Azerbaycan ve Türkiye Türkçesi için karşılaştırmalı olarak hazırlanmış ve Azerbaycan Türkçesinde 88 bin, Türkiye Türkçesinde ise 93 binden fazla madde başını içermektedir. Bunlardan başka sözlükler de yapılmış ve yayımlanmıştır, ancak Azerbaycan Türkçesi'ne vakıf olmayan bazı araştırmacılarımız büyük hatalar yapmışlardır. İsim vermeden bir örneği sunmakla yetinmek istiyorum. Azerbaycan'da semizotuna "perpetöyün" denmektedir, ancak bizim bir araştırmacı yazarımız hazırladığı sözlükte bu bitkiyi "maydanoz" olarak kaydetmiştir. Bunun gibi onlarla örnek gösterebilirim, ancak araştırmacılarımız incinir düşüncesiyle isim zikretmek istemiyorum.

Sonuç

Türk halklarının karşılaştırmalı izahlı ve terminoloji sözlüklerinin hazırlanması işinin Türk cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını kazanmasından beri geçen 34 yıllık zamanda yapılamaması dilimiz ve kültürümüz adına büyük bir kayıp olarak düşünülmektedir. Türkiye,

bu işte öncü rolünü oynamalı, kardeş Türk cumhuriyetleri ile el ele vererek karşılaştırmalı ve izahlı sözlüklerle birlikte terminoloji sözlüklerinin hazırlanması işini acilen başlatarak bitirmelidir. Terminolojide birliği sağlayamazsak dil konusunda bir arpa boyu bile yol gidemeyiz, yalnızca televizyon dizilerinde kullanılan toplam olarak iki bin dolayındaki kelimelerle iletişim kurabilir ve kendi kendimizi aldatmış oluruz. Acı, ama gerçek olan şu ki, Avrupa kaynaklı terimler dilimizi içinden çıkılmaz bir kirliliğe doğru itmektedir. Buna engel olmak gayesiyle dilimizde adeta at oynatan yabancı sözlere karşılık olarak diğer Türk halklarının sözlüklerinde ve ağızlarında kullanılan sözleri bularak yerleştirmek veya yeni sözler bulmak kaydıyla dilimizi bu kirlilikten kurtarmalıyız. Türk halklarının ağız sözlüklerinin hazırlanması işi özellikle tarihî geçmişimiz ve yaşam kültürümüz yönünden son derece büyük önem taşımaktadır. İnternet çağının onların kaybolmasına sebep olmadan hepsini çıkarmak ve edebiyatçılarımızla araştırmacılarımızın istifadesine sunmak millî kültürümüzün boynumuza yüklediği kutsal bir borç olarak düşünülmektedir.

Dilimizin karşı karşıya kaldığı kirliliğe birkaç örnek vererek konunun önemini vurgulamak istiyorum. Türkiye’de vidaları sıkamak ve açmak için kullanılan araca “tornavida” deniyor, ancak ne torna bizimdir ne de vida. Azerbaycan’da bu araca Rusça “atyorka”, Güney Azerbaycan’da ise Farsça “çabak” veya “piç-e gooshti/piçe goştı” deniyor. Bunlardan hangisi bizimdir? Azerbaycan ağızlarında bu terim için “buraç” kelimesi kullanılmıştır, buldum ve sözlüğüme aldım. Başka bir örnek: Türkiye’de evde kullanılan telefonun alıcı kısmına Arapça “ahize” denmiştir. Aynı araca Güney Azerbaycan’da Farsça “guşi”, Kuzey Azerbaycan’da ise Rusça “trupka” denmiştir. Dalgıç kuşunun adına Kuzey Azerbaycan’da “gagara”, Güney Azerbaycan’da “parandegān-e ghavass” deniyor bunların hangisi bizimdir? Türkiye’de kullandığımız “gelecek bilim” terimine Azerbaycan’da “futurologiya”, Güney Azerbaycan’da “alam ayandeh” deniyor. Türkiye Türkçesinde kullanılan “ızgara” terimine Azerbaycan’da ve Kazakistan’da “setka”, Güney Azerbaycan’da “Panjere” veya Kuzey Azerbaycan’la ilişkili olanlar “setka” diyor. Türkiye’de kullanılan “matkap” terimine Güney Azerbaycan’da “dare” veya “darel barghî”, Kuzey Azerbaycan’da “drel” deniyor. Türk halklarının sözlükleri incelenirse bu tür yüzlerce örnek gösterilebilir.

Yolumuz son derece zorlu ve çağdaş engellerle doludur. Geç kalırsak dilimiz ve kültürümüz adına çok büyük değerlerimizi ne yazık ki, kaybedeceğiz!

Kaynaklar:

1. Atalay, Besim, Divan-ı Lügat-it Türk-I, TDK Yayınları, Ankara 2006

2. Barthold, W., İslâm Medeniyeti Tarihi, Hazırlayan: Prof. Dr. M. Fuad Köprülü, DİB Yayınları, 6. Basım, Ankara 1984
3. Bingöl, Zekeriya, Sözlük ve Sözlükçülük Üzerine Bir Araştırma, Akademik Bakış Dergisi, 9. Sayı, Kırgızistan 2006
4. Büyük Türkçe Sözlük, TDK Yayınları, Ankara 2009
5. Caferoğlu, Ahmet, Türk Dili Tarihi, Altınordu Yayınları, Ankara 2015
6. Eminoglu, Emin, Türk Dilinin Sözlükleri ve Sözlükçülük Kaynakçası, Asitan Yayıncılık, Sivas 2010
7. Ercilasun, Ahmet B., Türk Dili Tarihi, Akçağ, Ankara 2010
8. Esker, Ramiz, Mahmud Kaşğari ve Onun "Divanü Lüğat-it Türk" Eseri, Avrasya Yazarlar Birliği Yayınları Dil Araştırmaları Dizisi, Bakı 2008
9. Karaman, Erdal, Azerbaycan Sahası Sözlükleri, Turkish Studies, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 4/4 Summer 2009
10. Köprülü, Fuat, Türk Edebiyatı Tarihi, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1986
11. Kurbanov, Afad, Müasir Azərbaycan Dili-I, Bakı 2008
12. Sami, Şemseddin, Kamûs-ı Türkî, Çağrı Yayınları, İstanbul 1987
13. Yavuzarslan, Paşa, Türk Sözlükçülük Geleneği Açısından Osmanlı Dönemi Sözlükleri ve Şemseddin Sami'nin Kamus-ı Kürki'si, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi 44, 2, Ankara 2004

موضوع فرهنگنامه واژگان مشترک و اصطلاح‌شناسی در قبایل ترک

تشکیل کنگره‌ی ترک‌شناسی باکو برای آن دوران رویدادی بزرگ بود، اما روسیه‌ی امپریالیستی، لایه‌های برجسته‌ی ترک‌های آسیایی را که در آن کنگره شرکت داشتند، با بهانه‌های واهی از میان برداشت و اگرچه نتوانست مانع پیشرفت فرهنگی برادران ترک شود، اما آن را تا حد معینی به تأخیر انداخت.

در سال ۱۹۹۱، اثر ارزشمند دانشمند گران‌قدرمان، پروفسور دکتر احمد بیجان ارجیلاسون، با عنوان «فرهنگ تطبیقی لهجه‌های ترکی» که شامل ترکی استانبولی، آذربایجانی، باشقیردی، قزاقی، قرقیزی، ازبکی، تاتاری، ترکمنی و اوغوری به همراه روسی بود، منتشر شد. انتشار این اثر مهم در زمان ریاست علاالدین قورخماز بر اداره‌ی انتشارات وزارت فرهنگ، که حامی پروژه بود، باعث شادی فراوان شد. در واقع، این پروژه در سال ۱۹۸۹ به پروفسور دکتر احمد بیجان سفارش داده شده بود و کار در نوامبر همان سال آغاز گردید. دانشمندانی از سرزمین‌های ترک در اتحاد جماهیر شوروی که می‌توانستند در این

پروژه همکاری کنند، با کمک مرحوم پروفسور دکتر کامل ولی نریمان اوغلو شناسایی شدند و کمیسیونی تشکیل گردید و بخش اول پروژه به پایان رسید. هدف این کار آغاز شده، تعیین زبان ارتباطی مشترک در جهان ترک، انتقال به الفبای لاتین، تهیه فرهنگ‌های تطبیقی، دستور زبان و فرهنگ‌های اصطلاحات بود. اما فرهنگ تطبیقی منتشر شده در سال ۱۹۹۱ تنها شامل هفت هزار واژه بود که در برابر گنجینه‌ی واژگانی قبایل ترک که شمار واژگانشان بسیار فراتر از صد هزار است، قطره‌ای در دریا به‌شمار می‌رفت؛ با این حال، همچون پرستویی که بهار را نوید می‌دهد، باعث شادی بزرگ شد. به نظر شخصی من، دوره‌ی سی و چهار ساله‌ی سپری شده به‌خوبی ارزیابی نشده است.

اگرچه عصر اینترنت که به آن دست یافته‌ایم، فرصت‌های مهمی را برای ملت‌هایمان فراهم کرده است، اما هم‌زمان یادآور این نکته نیز هست که به دوره‌ای به همان اندازه خطرناک رسیده‌ایم. واژگانی که یک ملت به کار می‌برد، گذشته‌ی اسطوره‌ای و مسیر تاریخی‌ای را که بر آن گام نهاده است، بازتاب می‌دهد. وقتی از این زاویه به موضوع نگاه شود، اهمیت فرهنگ‌نگاری آشکار می‌گردد.

پس از سی سال اداره‌ی میز ترکی آذربایجانی در رادیوی «صدای ترکیه» (TRT)، و پس از سفری دو هفته‌ای به آلتای کوهستانی، به عنوان عضو هیئت علمی دانشگاه اوراسیا باکو و نیز به عنوان پژوهشگر ارشد در مرکز ترک‌شناسی آن دانشگاه، به فعالیت‌های علمی خود ادامه دادم. در این دوره، هم در هر دو سوی آذربایجان آثاری که منتشر شد و هم از طریق بررسی‌های میدانی، واژه‌ها و اصطلاحاتی را شناسایی کردم که در فرهنگ‌های موجود منعکس نشده بودند. این امر نشان داد که راه پیش‌رو چقدر دشوار و در عین حال چه مسیری مقدس است.

همان‌طور که می‌دانید، واژه‌ی «سۆزلوک/فرهنگ» در فرهنگ بزرگ ترکی، که توسط مؤسسه‌ی زبان ترکی منتشر شده، چنین تعریف شده است: «اثری که واژه‌ها و اصطلاحات یک زبان را به ترتیب الفبایی مرتب کرده، معانی آنها را توضیح می‌دهد و معادل آنها را در زبان‌های دیگر ارائه می‌کند» (TDK) (۲۰۰۹: ۱۸۰۶)

بر این اساس، از زمان کنگره ترک‌شناسی باکو، موضوع تهیه فرهنگ لغت‌های تطبیقی، فرهنگ اصطلاحات و واژگان اقوام ترک با استفاده از مثال‌های زبان‌های آذربایجانی و ترکی نشان داده خواهد شد. همان‌طور که می‌دانیم، زبان ترکی در یک منطقه جغرافیایی بسیار وسیع گسترش یافته و تسلط خود را از سواحل رودخانه زرد تا سواحل دریای آدریاتیک، شمال آفریقا و استپ‌های قیپچاق برقرار کرده است. هم جغرافیای بسیار وسیع و هم روابط با فرهنگ‌های مختلف در این مناطق، و همچنین رویدادهای تاریخی، سیاسی و جغرافیایی، باعث شکل‌گیری گویش‌ها و لهجه‌های خاص در ترکی شده است. در کنار گویش‌ها و لهجه‌ها، کلمات و اصطلاحات خارجی نیز ظاهر شده‌اند و سیاست‌های سرکوبگرانه‌ای که اغلب در این مناطق اعمال می‌شود،

تفاوت‌های دستوری و آوایی را به وجود آورده است. با این حال، با وجود این تفاوت‌ها، حداکثر دو هفته طول می‌کشد تا یک ترک در شرق و یک ترک در غرب یکدیگر را بفهمند. برای مثال، این واقعیت که یک گله اسب در ترکیه "yılki"، در آذربایجان "ilxi"، در قزاقستان "jılki" و در قرقیزستان "cılki" نامیده می‌شود، باعث نمی‌شود که این گویش‌ها یکدیگر را اشتباه بفهمند. با این حال، وقتی صحبت از اصطلاحات و نام اشیاء تازه اختراع شده می‌شود، نام‌هایی که توسط مردمی که آنها را تولید کرده‌اند، داده شده است، کلمه به کلمه پذیرفته می‌شوند و این زبان ما را آلوده می‌کند. میزان آلودگی گویش‌های رایج در آذربایجان جنوبی، آذربایجان شمالی و ترکیه نگران‌کننده است، به خصوص هنگام انجام تحقیقات فرهنگ لغت در این مناطق. آذربایجان جنوب ارس یکی از بکرترین مناطق زبان ترکی است، زیرا در اینجا، درست مانند منطقه شور، قدیمی‌ترین و نادرترین نمونه‌های زبان ترکی در فرهنگ شفاهی حفظ شده است. با وجود فشار کامل فارسی، مردم ترک آذربایجان جنوب ارس دهه‌هاست که قهرمانانه از زبان و فرهنگ خود محافظت کرده‌اند، اما گفتمان و ساختار آوایی فارسی نیز به بسیاری از ارزش‌های ما ضربه زده است. به همین ترتیب، فشار اعراب در کرکوک، فشار چین در ترکستان شرقی و فشار روسیه در فدراسیون روسیه موانع قابل توجهی برای زبان و فرهنگ ما ایجاد کرده و ارزش‌های ملی ما را به میزان قابل توجهی لکه‌دار کرده است. با توجه به این عوامل، مطالعه دقیق فرهنگ‌نویسی تطبیقی زبان ترکی، موضوعی بسیار مسئولیت‌پذیر در قبال سرنوشت مردم و زبان ماست.

همانطور که می‌دانیم، زبان از دو عنصر اصلی تشکیل شده است: دستور زبان، مربوط به صدا، شکل و ساختار جمله، و واژگان (۳، ۲۰۱۰: Eminoğlu). (فرهنگ لغت‌ها اطلاعاتی در مورد اندازه واژگان یک زبان ارائه می‌دهند و مترادف‌ها، متضادها و معانی کلمات را برای کاربران آن توضیح می‌دهند.

طبق داده‌های علمی، اولین فرهنگ لغت حرفه‌ای توسط آریستوفان، مدیر موزه اسکندریه، که در قرن دوم پیش از میلاد زندگی می‌کرد، نوشته شده است (Bingöl, ۲۰۰۶:۲۰۰). در مورد فرهنگ لغت‌های ترکی، اولین فرهنگ لغت توسط محمود کاشغری نوشته شده است که به عنوان وارث تاج و تخت قراخانیان بزرگ شد، اما به خواست خدا، زبان ما را با اثری باشکوه هدیه داد. کاشغری، که در مدرسه‌ی سِکیه آموزش دیده بود، به عنوان نامزد تاج و تخت، نحوه‌ی تهیه‌ی این اثر را با این کلمات شرح داد: «من هر کلمه را به صورت القبایی مرتب کردم تا هر کسی که از فرهنگ لغت استفاده می‌کند، بتواند کلمه‌ی مورد نظر خود را در جای مناسب پیدا کند؛ من آن را با جملات نثر و نظم، ضرب‌المثل‌ها، سخنان حکیمانه و زبانی زیبا تزئین کردم» (کاشغری، ۲۰۰۶: ۵). مهم‌ترین ویژگی این اولین فرهنگ لغت تهیه شده در جهان ترک این است که پایه و اساس روش تطبیقی در تاریخ زبان‌های جهان را بنا نهاد (اسکر، ۲۰۰۸: ۱۱).

فرهنگ لغت‌های تدوین شده به زبان ترکی پس از قرن نوزدهم در سه بخش قپچاق، جغتای و عثمانی ارزیابی

شده‌اند.

«مقدمهٔ الادب» اثر ابوالقاسم محمود زمخشری اثری نادر است که به ترکی قپچاق نوشته شده و به زبان‌های عربی، فارسی، مغولی و ترکی نیز ویرایش شده است. این اثر، با توجه به تخریب مراکز فرهنگی در منطقه خوارزم توسط مغول‌ها، ویژگی‌های زبان ترکی در آن زمان را منعکس می‌کند. همانطور که مشخص است، زمخشری این اثر را به گویش «قانقلی- قپچاق» نوشته است (Köprülü, ۱۹۸۶: ۲۰۲-۲۰۴).

«فرهنگ لغت ابن مهنّا» که در اواخر قرن سیزدهم و اوایل قرن چهاردهم میلادی نوشته شده است، شامل سه بخش فارسی، ترکی و مغولی است و به گویش ترکی خاقانیه تهیه شده است. در دوره‌ای که این فرهنگ لغت نوشته می‌شد، قبایل و زبان‌های اوغوز و قپچاق در آذربایجان غالب بودند. مهمترین ویژگی فرهنگ لغت ابن مهنّا این است که شامل ترکی ترکمنی و آذربایجانی به همراه ترکی ترکستان از دوران ایلخانیان است (Caferoğlu-II, ۲۰۱۵: ۱۱۷).

علیشیر نوایی که در قرن شانزدهم میلادی می‌زیست، برای فرهنگ ترکیه از ارزش بالایی برخوردار است و آثار او قرن‌هاست که در هر گوشه‌ای از جهان ترک با لذت خوانده می‌شود (Barthold, ۱۹۸۴: ۲۱۷). ترکی جغتایی با علیشیر نوایی قدرت زیادی به دست آورد و فرهنگ‌های لغت زیادی با هدف فهم آثار او تهیه شد (Ercilasun, ۲۰۱۰: ۴۲۳). اثر او، «مُحاکمه اللُغَطین»، از نظر زبان و فرهنگ ما اثری بی‌نظیر است، زیرا برتری زبان ترکی را بر فارسی و عربی توضیح می‌دهد (Caferoğlu, ۲۰۱۵: ۱۶۸).

کتاب «لغات عربی» اثر نوایی، که در اوایل قرن شانزدهم به زبان ترکی جغتایی تهیه شده است، حاوی کلمات بسیاری مختص به عربی و فارسی است (۲۰۲: ۲۰۶). (Bingöl, ۲۰۰۶) اثر «کتاب لغات ونقول» که در این قرن تهیه شده است، نیز از نظر زبان ما از ارزش بالایی برخوردار است.

فرهنگ لغت عربی فارابی جوهری، «صاحح جوهر»، این امتیاز را دارد که اولین اثر منتشر شده در چاپخانه‌ای است که به امپراتوری عثمانی آورده شده است. تا قرن هجدهم، هیچ فرهنگ لغتی حاوی کلمات ترکی منتشر نشده بود؛ با این حال، در آن دوران، عصمت محمد افندی معانی فارسی کلمات ترکی را در اثر خود «لهجه للغت» توضیح داد. عصر تنظیمات و بعد از آن... در سال‌های پس از آن، مترسیم عاصم افندی، که نقش عمده‌ای در ساده‌سازی زبان ترکی داشت، اثر «برهان قاطع» اثر حسین بن حلف تبریزی را در عرض ۶ سال و اثر عربی «قاموس المحيط» اثر محمد فیروزآبادی را در عرض ۸ سال ترجمه کرد. بسیاری از کلمات مورد استفاده در زبان ترکی در ترکیه (مانند کوشاک، درنک، آکسیرمک و غیره) هنوز هم در ترکی

آذربایجانی و آناتولی امروزی استفاده می‌شوند (دایره‌المعارف ترکیه، ۱۹۷۱: ۴۴۸). «سنگ‌لاخ» که توسط میرزا مهدی خان، وقایع‌نگار نادرشاه تهیه شده است، نیز یکی از آثار مهم ترکی جغتایی است (بینگول، ۲۰۰۶: ۲۰۳).

کتاب دو جلدی «لهجه عثمانی» نوشته احمد وفیق پاشا که در قرن نوزدهم تهیه شده، یکی از مهم‌ترین آثار آن دوره است. احمد وفیق پاشا برخلاف دیگر روشنفکران عثمانی، استدلال می‌کرد که ترکی یک زبان مستقل است و زبانی که جامعه عثمانی به آن صحبت می‌کند، گویشی از ترکی است. او تأکید کرد که این زبان در خارج از امپراتوری عثمانی نیز وجود داشته است. (Yavuzarslan, ۲۰۰۴: ۱۹۱).

«لغات ناجی» که معلم ناجی شروع به تهیه آن کرد اما پس از مرگش ناتمام ماند و توسط مستکبری زاده عصمت تکمیل شد، برای زبان ما نیز مهم است. با این حال، مشهورترین اثر قرن نوزدهم «قاموس ترکی» است که توسط شمس الدین سامی تهیه شده است، که گفته است: «فرهنگ لغت گنج یک زبان است» (Sami, ۱۹۸۷: ۳).

نام «دیوان لغات الترک» نیز به عنوان اولین فرهنگ لغت تهیه شده به زبان ترکی آذربایجانی ذکر شده است. در مورد فرهنگ لغت‌هایی که پس از شروع به کسب ویژگی‌های گویشی ترکی آناتولی و آذربایجانی تهیه شده‌اند، می‌توان به «اس سیحال العجمیه» اثر فخرالدین نخجوانی در قرن سیزدهم، «ابن مهنی لغاتی» در قرن چهاردهم و «سرویتلنی» اثر لازاری ز. بوداکوف در قرن نوزدهم اشاره کرد. "Opit Slovariya Slovar Turetsko-Tatarskih Nareçiy" Radloff, "Turetskih Nareçiy" تهیه شده بین ۱۸۹۳-۱۹۱۱، "Rusca-Azerbaycanca" تهیه شده توسط M. Ganizade, Üzeyir Hacıbeyli و K. Karabeyov در ۱۹۱۱-۱۹۱۰. «Türkce-Rusca Lüğet» نیز توسط Üzeyir Hacıbeyli تهیه شده است، و «Karabey Karabeyov» «Kamusu Türki» آثاری هستند که در این زمینه ارزش مبدأ دارند (Karaman, ۲۰۰۹: ۶۹۸-۶۹۹).

در دوران شوروی، کار «دپارتمان فرهنگ لغت» در «آکادمی علوم آذربایجان» و تأسیس «مؤسسه فرهنگ لغت» منجر به گام‌های مهمی در زمینه فرهنگ‌نویسی شد و در سال ۱۹۴۴، «فرهنگ لغت روسی-فارسی-آذربایجانی» (قربانوف-اول، ۲۰۰۸: ۴۲۰-۴۱۹) منتشر شد. در دوران شوروی، فرهنگ لغت‌ها و فرهنگ‌های اصطلاحات زیر در آذربایجان منتشر شدند: «انگلیسی-آذربایجانی»، «فرانسوی-آذربایجانی»، «آلمانی-آذربایجانی»، «عربی-آذربایجانی»، «فرهنگ محاوره‌ای فارسی-آذربایجانی»، «فرهنگ گویش‌شناسی»، «فرهنگ لغات عربی-فارسی»، «فرهنگ توضیحی زبان آذربایجانی» که به

ریاست علی حیدر اوروچوف تهیه شده بود، و یک فرهنگ لغت کوچک زبان ترکی که توسط آغاموسی آخوندوف با همین نام تهیه شده بود.

از قرن شانزدهم تا دهه ۱۹۳۰، اصطلاحات «ترکی» و «زبان ترکی» برای زبان آذربایجانی استفاده می‌شد، اما اصطلاح «ترکی عثمانی» برای زبان نوشتاری مورد استفاده در آناتولی ترجیح داده می‌شد (ارجیلاسون، ۲۰۱۰: ۴۳۰). در ترکیه، «فرهنگ ترکی آذربایجانی» حیاتی دولی در سال ۱۹۹۲ منتشر شد و «فرهنگ ترکی آذربایجانی» من که طی هشت سال تهیه کرده بودم، در سال ۱۹۹۴ توسط وزارت آموزش ملی منتشر شد. اولین فرهنگ تطبیقی زبان‌های ترکی، «فرهنگ تطبیقی گویش‌های ترکی» بود که همانطور که به اختصار در بالا ذکر شد، در سال‌های ۱۹۹۱-۱۹۹۲ به ریاست پروفسور دکتر احمد بیجان ارجیلاسون تهیه شد. این اثر اولین و مهمترین گامی است که در جهت تهیه فرهنگ‌های تطبیقی زبان‌های ترکی برداشته شده است، اما جای تأسف است که با وجود گذشت زمان طولانی، ادامه نیافته است. «فرهنگ لغت ترکی آذربایجانی» من که پس از سی سال کار روی آن تهیه کردم، در سال ۲۰۱۸ توسط انجمن زبان ترکیه منتشر شد. این اثر به صورت تطبیقی برای ترکی آذربایجانی و ترکی تهیه شده و شامل بیش از ۸۸۰۰۰ مدخل به ترکی آذربایجانی و بیش از ۹۳۰۰۰ مدخل به ترکی ترکی است. فرهنگ لغت‌های دیگری نیز تدوین و منتشر شده‌اند، اما برخی از محققان ما که با ترکی آذربایجانی آشنا نیستند، اشتباهات قابل توجهی مرتکب شده‌اند. من می‌خواهم خودم را به ذکر یک مثال بدون ذکر نام محدود کنم. در آذربایجان، به سئمی‌زاتو «پرپتیون» گفته می‌شود، اما یکی از محققان ما، در فرهنگ لغتی که تدوین کرده است، این گیاه را «جعفری» ذکر کرده است. من می‌توانم مثال‌های بسیار بیشتری از این دست ارائه دهم، اما نمی‌خواهم از ترس اینکه محققان ما را آزرده خاطر کند، نامی از آنها ببرم.

نتیجه‌گیری

این واقعیت که تهیه فرهنگ لغت‌های تطبیقی، توضیحی و اصطلاحات اقوام ترک در ۳۴ سالی که از استقلال جمهوری‌های ترک می‌گذرد، تکمیل نشده است، ضایعه بزرگی برای زبان و فرهنگ ما محسوب می‌شود. ترکیه باید در این زمینه نقش رهبری ایفا کند و دست در دست جمهوری‌های ترک برادر خود، آماده‌سازی فرهنگ‌های لغت تطبیقی و توضیحی را به همراه فرهنگ‌های لغت اصطلاحات، به سرعت آغاز و تکمیل کند. اگر نتوانیم در اصطلاحات به وحدت برسیم، نمی‌توانیم در زبان پیشرفتی داشته باشیم؛ ما فقط می‌توانیم با استفاده از تقریباً دو هزار کلمه‌ای که در سریال‌های تلویزیونی استفاده می‌شود، ارتباط برقرار کنیم و خودمان را فریب دهیم. حقیقت دردناک این است که اصطلاحات مشتق شده از اروپا، زبان ما را به سمت آلودگی اجتناب‌ناپذیری سوق می‌دهند. برای جلوگیری از این امر، باید زبان خود را از کلمات خارجی که عملاً رواج دارند، خلاص

کنیم، یا با یافتن و گنجاندن کلمات مورد استفاده در فرهنگ‌ها و گویش‌های سایر اقوام ترک، یا با ایجاد کلمات جدید. تهیه فرهنگ لغت گویش‌های ترکی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است، به ویژه از نظر گذشته تاریخی و فرهنگ زنده ما. این یک وظیفه مقدس است که توسط فرهنگ ملی ما بر ما تحمیل شده است تا همه آنها را قبل از اینکه عصر اینترنت باعث از بین رفتن آنها شود، گردآوری کنیم و آنها را در دسترس چهره‌های ادبی و محققان خود قرار دهیم.

می‌خواهم با ارائه چند مثال از آلودگی‌هایی که زبان ما با آن مواجه است، بر اهمیت این موضوع تأکید کنم. در ترکیه، ابزاری که برای بستن و باز کردن پیچ‌ها استفاده می‌شود، «تورنایدا» نامیده می‌شود، اما نه کلمه «تورنا» (تراش) و نه کلمه «ویدی» (پیچ‌گوشی) مال ما نیستند. در آذربایجان، این ابزار در روسی «آتیورکا» نامیده می‌شود و در آذربایجان جنوبی، در فارسی «پیچ‌گوشی» نامیده می‌شود. کدام یک از اینها مال ماست؟ من کلمه «بوراج» را در گویش‌های آذربایجانی برای این اصطلاح در فرهنگ لغت خود پیدا کردم و گنجاندم. مثال دیگر: در ترکیه، قسمت گیرنده تلفن که در خانه استفاده می‌شود، در عربی «آهیزه» نامیده می‌شود. همین ابزار در فارسی در آذربایجان جنوبی «گوشی» و در روسی در آذربایجان شمالی «تروپکا» نامیده می‌شود. نام پرنده غواص در آذربایجان شمالی «گاکارا» و در آذربایجان جنوبی «پرندگان غواص» است. کدام یک از اینها مال ماست؟ در ترکیه، اصطلاح «گلجک بیلیم» «فوتورولوژیا» و در آذربایجان جنوبی «علم آینده» نامیده می‌شود. اصطلاح «ایزگارا» (کباب‌پز) که در ترکی استفاده می‌شود، در آذربایجان و قزاقستان «ستکا»، در آذربایجان جنوبی «پنجره» یا در آذربایجان شمالی «ستکا» نامیده می‌شود. اصطلاح «ماتکاپ» (مته) که در ترکیه استفاده می‌شود، در آذربایجان جنوبی «دیرل» یا «دیرل برقی» و در آذربایجان شمالی «دارئل» نامیده می‌شود. صدها نمونه از این دست را می‌توان با بررسی فرهنگ لغت اقوام ترک زبان یافت. راه ما بسیار دشوار و پر از موانع معاصر است. اگر دیر بجنبیم، متأسفانه دارایی‌های بسیار ارزشمندی را به نام زبان و فرهنگ خود از دست خواهیم داد!

منابع:

۱. Divan-ı Lügat-it Türk-I, Besim .. Atalay، انتشارات TDK، آنکارا ۲۰۰۶.
۲. W. .. Barthold، تاریخ تمدن اسلامی، تهیه شده توسط: پروفیسور دکتر M. Fuad Köprülü، انتشارات DİB، چاپ ششم، آنکارا ۱۹۸۴.
۳. بینگول، ذکریا، پژوهشی در فرهنگ لغت و فرهنگ شناسی، مجله دیدگاه دانشگاهی، شماره ۹، قرقیزستان ۲۰۰۶.
۴. دیکشنری بزرگ ترکی، انتشارات TDK، آنکارا ۲۰۰۹.
۵. کافروغلو، احمد، تاریخ زبان ترکی، انتشارات آلتینوردو، آنکارا ۲۰۱۵.

۶. Eminoğlu, Emin. فرهنگ لغت زبان ترکی و کتابشناسی فرهنگ شناسی، انتشارات Asitan، Sivas

۲۰۱۰.

۷. ارجیلاسون، احمد ب.، تاریخ زبان ترکی، آکچاغ، آنکارا ۲۰۱۰

۸. اسکر، رامیز، محمود کاشغاری و اثر «دیوان لغات ترک» او، مجموعه تحقیقات زبانی انتشارات اتحادیه

نویسندگان اوراسیا، باکو ۲۰۰۸

۹. کارامان، اردال، لغت نامه های حوزه آذربایجان، ترکی شناسی، ادبیات و تاریخ ترکی یا ترکی جلد ۴/۴ تابستان

۱۳۸۸.

۱۰. کوپرولو، فوات، تاریخ ادبیات ترکی، انتشارات اوتوکن، استانبول ۱۹۸۶ م.

۱۱. قوربانوف، آفاد، زبان آذربایجانی مدرن - من، باکو ۲۰۰۸

۱۲. Sami, Şemseddin, Kamûs-ı Türkî، انتشارات چاغری، استانبول ۱۹۸۷

۱۳. یاوزارسلان، پاشا، لغت نامه های دوره عثمانی و قاموس تورکی شمس الدین سامی از منظر سنت فرهنگ نویسی

ترکی، دانشکده زبان و تاریخ و جغرافیای دانشگاه آنکارا، مجله ۴۴، ۲، آنکارا ۲۰۰۴